

Alifakovac (J. N.)

II — SARAJEVO SE IZGRAĐUJE

SARAJEVO SE IZGRAĐUJE — NEKO-
LIKO KRITIČKO-POLEMIČKIH MISLI
MUSLIMANSKA GROBLJA (PLUČA
BUDUĆEG SARAJEVA)

GRAĐEVNA IDEJA — GI (IZ OSVRTA
NA ARHITEKTONSKE IZLOŽBE ARH.
JURAJA NEIDHARDTA)

PROLJETNA IZLOŽBA »CVIJETE ZU-
ZORIĆ« — ORIJENTACIJA JEDNOG
ARHITEKTA

TRG I SPOMENIK

OSVRT NA NATJEČAJ ZA SPOMENIK
(NA TRGU OSLOBOĐENJA)

NOVI TAŠLIHAN

NEBODER — (TITOVA) — BAŠČARŠIJA
BAŠČARŠIJA — JEDNA NOVA ALTER-
NATIVA

SLUČAJ ŠERIJATSKE GIMNAZIJE

URBANISTIČKA RJEŠENJA SARAJEV-
SKIH TRGOVA

OD DOMA TEHNIČKE RADINOSTI DO
DOMA UMJETNOSTI

Iz starog Sarajeva: Bendbaša nekad

Bukvalno prva rečenica prvog članka kojim se Grabrijan obratio sarajevskoj javnosti bila je izazov: **»tvrdim da se Sarajevo izgrađuje savim bez glave«**... Bio je to izazov kolegama-arhitektima, od kojih je jedan **»pronašao vrlo prost postupak kako treba modernizirati predratne klasicističke fasade«**; izazov zidarskim majstorima koji su **»vidjeli šta rade arhitekti... i sada konkurišu jedni drugima«**; izazov Gradskom poglavarstvu i urbanističkoj službi grada, jer **»odgovorni faktori odobravaju sve«**.

Pri tome, Grabrijan je teoretičar, prvenstveno pedagog, i uz to kulturni javni radnik. Ako to imamo u vidu, razumjećemo njegovu težnju da prije svega pomogne javnosti u orijentaciji na pitanjima savremene umjetnosti i arhitekture. Prikazi slikarskih izložbi, što ih organizira »Collegium artisticum« ili »Cvijeta Zuzorić«, ili Neidhardtovih arhitektonskih izložbi, ili uopšteni članci o problemima trga, ili problemima modernog teatra, možda su mogli ići u posebnu grupu. U stvaranju koncepcije izbora, međutim, prevagnulo je shvatanje da izgradnja grada nije samo pitanje projekata i njihovog izvođenja, već isto tako je — prije svega — određene klime na koju teoretičar mora veoma mnogo da misli i da se bori za njenu pravilnu orijentaciju.

Inače, Grabrijanov utjecaj na izgradnju Sarajeva svodi se faktično samo na ubjeđivanje javnosti, odnosno na djelovanje preko njegovih učenika koji su do rata jedva počeli izlaziti iz školskih klupa. Jedini stručnjak koji će se za svo vrijeme Grabrijanovog rada u Sarajevu naći s njim ruku pod ruku, koji je Grabrijana **»uvjerio svojim građevnim idejama«** i kojega je Grabrijan oduševio svojim teoretskim postavkama i pristu-

pima, bio je J. Neidhardt, i zato ćemo više puta naići u sveukupnom njegovom opusu prikaze Neidhardtovih izložbi, koncepcija, pojedinih projekata, štaviše ponekad se rad Grabrijana-teoretičara i rad Neidhardta-kreatora toliko prepliću da ih teško možemo razlučiti.

U razvoju grada šest godina ne znači mnogo, a toliki je vremenski raspon od pojave prvog do posljednjeg članka ovog užeg izbora. Problemi načeti u početku ostali su aktuelni do kraja, dapače, do danas, i nije čudo da se oni ponavljaju, ponešto variraju i isprepliću. Da se ne bi izgubio osjećaj cjeline pojedinih članaka, prenijećemo ih (u cjelini, ili u izvodima) onako kako su se pojavljivali pred čitalačkom publikom, i to, uglavnom, kronološkim redom. Ovdje ćemo, međutim, pokušati da bitne probleme izvučemo i osnovne postavke sažmemo kako bismo današnjem čitaocu kompletan materijal učinili jasnijim.

Probleme kojima se Grabrijan u ovim člancima bavi možemo, slikovito rečeno, nanizati na ogrlicu, duž kičme našeg grada, od istoka prema zapadu: staro Sarajevo — posebno Baščaršija, problem zelenila u gradu, izgradnja Tašlihana, Trg oslobođenja (u vezi s ovim Trgom pitanje spomenika i pozorišta), zatim pitanje nebodera kod Zemaljske banke, pitanje regulacije Titove ulice, pitanje željezničke stanice... Nešto po strani ostaje još pitanje Doma tehničke radinosti, odnosno Umjetničkog paviljona. A kao refren, konstantno je prisutan zahtjev da Sarajevo dobije svoj urbanistički, odnosno regulacioni plan.

Odnos Grabrijanov prema starom Sarajevu, njegovom nasljeđu i fizionomiji, potpuno je jasan iz prethodne grupe teoretskih članaka o staroj bosansko-orientalnoj arhitekturi. I u ovoj grupi članaka o aktuelnoj problematici grada taj problem nasljeđa više puta je potcrtan, kao na pr.: »ali u pitanju nije četrdesetak kuća, u pitanju je cjelina, u pitanju je da li će se staro Sarajevo održati«... Ili: »Begova džamija ostaće tako dugo velika i lijepa, dok ne diramo u njezinu prvobitnu okolinu... Sreća, što postoje danas između Begove džamije i Đulaginog dvora jablani, jer inače bi već i laici primijetili šta odgovorni faktori ne vide«. Članak »**SLUČAJ ŠERIJATSKE GIMNAZIJE**« (»Jug. list«, 17. XI 1940.) posebno je karakterističan za Grabrijanov odnos prema istinskim kvalitetima urbanog nasljeđa, prema ambijentu i pejzažu, a protiv pseudostilskih oblika, jer »na taj način stvar se ne rješava, a postupak me mnogo podsjeća na strane turiste, kada oni stave fes na glavu«. Uostalom, »da zemljište nije dovoljno za jednu ovakvu... gradnju, to još ne može biti razlog da se načini zlo«.

Pitanje sanacije sarajevske čaršije postavlja se još od zadnjih godina turske okupacije, a naročito je zaoštrano pod austro-ugarskom okupacijom i između dva rata. City grada odavno se preselio više na zapad, najprije u Strosmajerovu, a potom u Titovu ulicu. Ali, ako tu više nije moguće održati trgovinu, moguće je spasiti malog obrtnika, jer neće obrta nestati iz savremenog života, ali ga treba modernizirati. »Baščaršija je u prvom redu čisto higijensko pitanje«, kaže nam Grabrijan. »Svi drugi principi koji su tamo provedeni apsolutno su ispravni i moderni«.

Grabrijanovo »rezonovanje o Baščaršiji nagnalo je arhitekta Neidhardta da prouči još otvorene mogućnosti«. Tako nastaje članak »**BAŠ-**

ČARŠIJA — JEDNA NOVA ALTERNATIVA«, u kome se konstatira da Čaršiji nema lijeka i da može pomoći samo kirurški zahvat, tj. rušenje svega trošnog, i urbana rekonstrukcija. Konceptija predviđa zonu visokih građevina oko Čaršije, zatim zonu niskih građevina ili bazara, a u centru veliki park u kome bi ležali stari kulturno-historijski spomenici. »**Jer park sa svojim niskim i visokim drvećem plastični je elemenat koji može da zamijeni niske stare kućice i dućane**«. A u tom parku »**koji je Sarajevu neophodno potreban... sve stare ljepote... još kafanice, poslastičarne i kioske itd.**«

Problem Čaršije postavio se pred nas naročito u poslijeratnom periodu. Iznescena konceptija Grabrijana i Neidhardta u međuvremenu je dalje sazrijevala i našoj stručnoj javnosti posebno je poznata iz zajedničke knjige ove dvojice autora »**Arhitektura Bosne i put u savremeno**«.

Konceptiju »**kirurškog zahvata**« danas više niko ne zagovara. Istupanje Grabrijanovo, međutim, posmatrano kroz prizmu društveno-ekonomskih uslova pred drugi svjetski rat, zaslužuje pažnju i pozitivnu ocjenu. S jedne strane tu je briga za malog čovjeka, za »**obrtnike koje treba tu spasiti**«... i smjestiti u »**moderni bazar sa svim higijenskim uslovima**«; s druge strane, to je borba za moderno urbanističko rješenje sa zelenilom i niskom izgradnjom u vrijeme kad su postojale jake tendencije da se u Čaršiju prodire s visokogradnjom, prije svega na prostoru Tašlihana i Begova bezistana, a potom i na prostoru Kolobare (današnje Ljetno kino); s treće strane, u vrijeme kada nije moglo biti ni govora o restauraciji kulturno-historijskog ambijenta, prijedlog da se monumentalni kulturno-historijski spomenici izoliraju od okolne izgradnje zelenilom bio je jedini moguć, arhitektonsko-urbanistički, pa i konzervatorski, prihvatljiv pristup.

Nadovezujući se na prijedlog za stvaranje parka u srcu Čaršije, podvucimo da Grabrijan ne propušta priliku da istakne značaj zelenila u historijskom i savremenom urbanizmu. S ovog aspekta posebno je interesantan članak »**MUSLIMANSKA GROBLJA**« — Opština treba »**da ih sačuva i upotrijebi za pluća budućeg Sarajeva, tj. za javne parkove**«. Šta bi se konačno moglo više reći u odbranu gradskog zelenila nego što se traži u »**Jugoslavenskom listu**« od 2. VI 40.: »**Svako postojeće drvo koje se nalazi usred grada, a 10—20 m. je visoko, od neprocjenjive je vrijednosti za nas sve, i trebalo bi ga zakonom zaštititi**«.

God. 1879. u požaru koji je zahvatio Latinluk, stradao je čuveni sarajevski »**Tašlihan**« (Kameni han), te dobrim dijelom i Gazi Husref-begov bezistan. Još za vrijeme Austrije nastali su projekti za izgradnju novog »**Tašlihana**«, ogromnog stambeno-poslovnog objekta koji je trebalo da zahvati sav prostor od hotela Evrope do Gazi Husref-begove ulice, te od Vase Miskina ulice do Ulice JNA.

Pred drugi svjetski rat Vakufska direkcija je jedan od najjačih investitora u gradu. U nastojanju da ojača veoma oslabljenu materijalnu bazu muslimanskih vjersko-prosvjetnih institucija, a u želji da zadrži trgovinu u starom dijelu grada, gdje je Vakuf bio posjednik najvećeg dijela zemljišta i objekata, Vakufska direkcija intenzivira izgradnju i podiže nekoliko značajnih savremenih objekata. Spomenimo samo: Va-

kuf »Čohadži - Sulejman« na Bistriku, Vakuf »Jakub-paša« na Obali, neboder kod Zemaljske banke, Vakuf »Hadži Idriz« na Titovoj ulici itd.

U toj aktivnosti ponovo je aktuelizirana i izgradnja »Tašlihana«. Član-
kom **»NOVI TAŠLIHAN«** Grabrijan informiše javnost o ovom problemu, ne krijući skepsu posebno zato, jer se **»kompleks... nalazi u jednoj kraj-
nje osjetljivoj blizini najvećih sarajevskih džamija, a na prelazu iz
visokog novog dijela grada u nisku čaršiju«**. I kasnije će, u više navrata, istaći da je **»izgradnja novog »Tašlihana«... sa urbanističkog stanovi-
šta... vrlo delikatan problem.«**

Trg oslobođenja, pored Čaršije, posebno interesuje Grabrijana. Još od 1936., pa sve do 1941. on se uporno suprotstavlja urbanističko-
arhitektonskom rješenju arh. J. Pičmana, koje je na konkursu 1934. g. dobilo prvu nagradu, i zagovara Neidhardtovo rješenje Trga. Bez obzira da li spominje autore ili ne, iz svih Grabrijanovih istupanja proizlazi jasno njegovo duboko neslaganje s prvim i njegovo prihvatanje drugog rješenja. Za razumijevanje njegovog stanovišta on mora **»najprije dati historijski pregled o razvoju Trga uopšte«**, zatim obrazlaže svoje stavove u krugu diplomiranih tehničara, a osvrćući se na natječaj za spomenik izjavljuje: **»Natječaj me samo uvjerava da je stanovište koje sam prilikom regulacije Trga zauzeo, ispravno, tj. da je natječaj za kip na Trgu bio raspisan na pogrešnoj urbanističkoj osnovici...«**

Pred sam rat 1941. g. kada je spomenik kralju Petru I bio već podignut (srušen je, a da nikad nije otkriven), Grabrijan sa žaljenjem konstatuje **»da se nije vodilo toliko računa da bi se došlo do jednog ispravnog urbanističkog rješenja, koliko da se dobije senzacionalan trg.«**

U ovaj uži izbor nije uvršten članak **»ARHITEKTONSKI PROBLEMI MODERNOG TEATRA«**; taj članak je nastao sa željom da se, povodom razgovora o adaptaciji Sarajevskog pozorišta upoznaju zainteresovani s koncepcijom Gropiusova **»Totalnog pozorišta«**. Članak **»PROBLEM AKUSTIKE U MODERNOJ ARHITEKTURI«** priređen po Loosu i Le Corbusieru, koji je, također, iz ovog izbora otpao, u neku ruku dopunjava istu tematiku. Sa stanovišta izgradnje Sarajeva, posebno Trga oslobođenja, interesantno je da Grabrijan u jednom momentu 1938. god. predlaže gradnju novog pozorišta na ovom Trgu. Kasnije, međutim, ne insistira na toj sugestiji, bilo zato što je ideja o novoj pozorišnoj zgradi bila sasvim materijalno neodrživa, bilo s razloga što prostor nije pružao dovoljno mogućnosti za takav objekat. Upravo, činjenica da sam autor odustaje kasnije od ove ideje, osnovni je razlog da članak nije ni ovdje uvršten.

Izgradnju Sarajeva u kapitalističkoj eri karakteriše želja investitora za što većim rentabilitetom, a u vezi s tim i za maksimalnim korištenjem zemljišta. Tipičan primjer zagušenosti izgradnjom u pred-ratnom Sarajevu je prostor oko Vakufskog nebodera kraj Zemaljske banke. Grabrijan se suprotstavlja izgradnji ovog objekta na mjestu porušene Hovadže Kemaludinove džamije najprije člankom u **»Jugoslaven-
skom listu«** od 9. VI 1940.: **»put kojim nastupamo premnogo slič-
i postupku seljaka kad stavlja cilindar na glavu«**. Nešto kasnije će pisati: **»Sarajevo je na najboljem putu da postane grad samih kula, što se
apsolutno protivi značaju tog grada, koji se do sada razvijao u širinu.«**

Na žalost, poslijeratna izgradnja brojnih nebodera u starom dijelu grada Grabrijanu u potpunosti daje za pravo.

Urbanistički je sigurno bilo ispravnije stvoriti na ovom mjestu skver oko džamije i zelenila koje ju je okružavalo. Takav zahvat realizirali smo poslije rata oko Ferhadije džamije i dobili zaista prijatno proširenje u inače prilično zagušenoj Vase Miskina ulici. No, tu smo zapravo na problemu kičme grada, današnje Titove ulice. Govoreći o ovoj prometnoj okosnici Sarajeva, Grabrijan osuđuje koridor-ulicu, traži **»što veće površine — prostore — oko glavne arterije grada«**. Ne treba zaboraviti da su tu bile **»u slobodnom prostoru Ali-pašina, Hadži-Idrizova, Kemaludinova i Ferhad-begova džamija: sve ove prostore ne bi smjeli izgraditi, tu bismo morali stvarati stijene za plastiku... izgraditi skverove, tj. niše u kojima bi stajale te džamije«**. I dalje **»s ekonomskog stanovišta... dobijamo tri fronte, umjesto jedne...«**

Izgradnja nove željezničke stanice također je privukla Grabrijanovu pažnju: **»pitam, da li će biti nova stanica uopće dobro smještena«,** pa se zalaže za njeno pomicanje **»par stotina metara prema sjeveroistoku u Pofaliće«**. Danas je pitanje stanice uskotračne pruge u Sarajevu davno prevaziđeno, pa je zato i ta materija u ovom izboru svedena na jednu bilješku.

U članku **»URBANISTIČKA RJEŠENJA SARAJEVSKIH TRGOVA«** (*»Pravda«* od 24. II 1941.) posebno poglavlje govori o Domu tehničke radinosti, koji je trebalo graditi u Parku iza zgrade Izvršnog vijeća. Prikazan je Neidhardtov projekt, koji je program proširio i na Dom umjetnosti, kao i na otvorene izložbene prostore, a sve zajedno trebalo je **»da sačinjava jedan forum kulture«**. Očito je, međutim, da ni Grabrijan ni Neidhardt ovim rješenjem, a prije svega lokacijom, nisu bili zadovoljni, jer uskoro zatim, u *»Jugoslavenskom listu«* od 16. III 1941., imamo sasvim novo rješenje na drugom mjestu: u Parku cara Dušana. O tome rješenju govori članak **»OD DOMA TEHNIČKE RADINOSTI DO DOMA UMJETNOSTI«**, kojim inače završavamo ovaj izbor.

Konačno, pitanje urbanističko-regulacione osnove... Od prvog članka u ovom užem izboru kao refren se ponavlja **»da riješimo... pitanje regulacionog plana«**. Nastaju greške i propusti, jer **»u našem gradu... jedinstvenu regulatornu volju, na žalost, ne osjećamo«**. Konkurs za *»Tašlihan«* posebno je pokazao da se bez regulacionog plana u centar ne smije dirati, jer **»Tašlihan«** je samo jedan čvor na užetu, koji nije moguće razvezati ili svezati, a da ne pokrenemo čitavo uže«.

Vertikalno izmicanje
kuća

